

UOT: 398:801.6; 398:82.0; 801.8

ELXAN MƏMMƏDOV

BAYATILARDA İŞLƏDİLƏN ATALAR SÖZLƏRİNƏ ÜMUMİ-NƏZƏRİ BAXIŞ

Atalar sözləri xalqın uzun illərə dayanan həyat hadisələri sonucunda gəlmiş qənaətlərindən, təcrübələrindən ortaya çıxan və öz qısa mətnində zəngin məna yükü daşıyan fikirlər toplusudur. Gündəlik həyatımızda daima istifadə etdiyimiz, hətta belə demək mümkünsə, şifahi xalq ədəbiyyatı janrları arasında gündəlik danışığımızda, məişət üslubumuzda ən çox dilə gətirilən janr atalar sözləridir.

Atalar sözlərinə bir çox folklor janrlarının daxilində rast gəlməyimiz təəccüblü deyil. Bu mənada bayatılar xüsusilə seçilir. Belə ki, bayatıların nümunə sayı baxımından ən çox örnəyə sahib olan folklor janrı olmasındandır ki, bu janr daxilində biz atalar sözlərinin daha çox istifadə edildiyini görə bilirik.

Folklorlarda regionallığın böyük əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq bayatıların regionlar üzrə söyləniş, mövzu, motiv və digər keyfiyyətləri baxımından fərqləndiyini etiraf etməliyik. Məhz buna görə də Naxçıvan regionunun Azərbaycan folklor mühitinin əsas bazalarından biri olduğunu qətiyyətlə söyləmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərdən yola çıxaraq Naxçıvandan toplanmış bayatılarda yer alan atalar sözlərini tədqiqatə cəlb etdik və bu zaman həmin bayatılarda kifayət qədər atalar sözlərinin yer aldığını müşahidə etdik.

Açar sözlər: *Naxçıvan, folklor, regionallıq, bayatı, atalar sözləri.*

Atalar sözləri xalqımızın təfəkkür tərzinin ən dərin məna qatlarını özündə daşıyan folklor nümunələridir. Folklorumuzun istənilən janrında, diqqətlə araşdırılsa, atalar sözlərinin varlığına rast gəlmək olar. “Ən böyük hikmətləri ən sadə və dərin şəkildə anladan atalar sözləri ucsuz-bucaqsız bir aləmdir” [1, s. 4]. Bu hikmət xəzinəsi örnəklərinə şifahi xalq ədəbiyyatımızın digər maraqlı və axıcı, eyni zamanda çoxnümunəli və özlüyündə dərin mənalar hifz edən bayatıları içərisində də rast gəlmək mümkündür. Xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin, söz varlığının ən mükəmməl bədii nümunələri olan bayatıların poetik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda fikrin əsasən üçüncü və dördüncü misralarda daha kəskin şəkildə ifadə olunduğunu görürük. Bu zaman həmin iki misrada atalar sözləri özünə elə rahat və uyğun yer tapır ki, oxuduğun nümunənin bayatımı, atalar sözümlü olduğu dilemması qarşısında da qala bilirsən.

Bayatıların ritm, ahəng, həcm, misra və heca, ən əsası isə məna tutumunu kompleks şəkildə götürdükdə burada söz ustalığı və söz ustadlığının var olduğunu əminliklə etiraf etməliyik. Xalqımız bu mənada öz söz ustalığından və söz ustadlığından yararlanaraq bayatılarda da atalar sözlərini çox səriştəli bir şəkildə ifadə etməyin nümunəsini ortaya qoymuşdur.

Söz sənətinin, şifahi yaradıcılığının zənginliyi ilə seçilən xalqımızın yaratdığı folklor nümunələrində, sonralar janrlar üzrə təsnifatı aparılan örnəklərində bir janrda digər janrın xüsusiyyətlərini, mənasını, mahiyyətini, əksər vaxtlarda isə hətta janrın özünü bütöv şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Bu mənada bayatılarda atalar sözlərinin mövcudluğunu biz Naxçıvan regionundan toplanmış nümunələrdə də görə bilirik. Nəzərə alsaq ki, atalar sözlərinin özləri belə bəzən müəyyən ritm, ahəng üzərində qurularaq dilə gətirilmişdir. “Yüz ölç bir biç”, “Az de, saz de” və sair örnəklərin hər birində qafiyəli, bəlli hecalı nümunələrlə qarşılaşırıq. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçıların özləri də atalar sözlərini “xalq poeziyasının ən əski janrına aid edirlər” [3, s. 10]. Bayatıların poetikasına nəzər saldıqda isə, xalqın yaradıcı gücünün burada da böyük rol oynadığı məqamları görə bilirik. Belə ki, xalq bəzən bir atalar

sözünü olduğu kimi bayatıda istifadə edirsə, bəzən atalar sözləri örnəyini cümlələrdəki sözlərinin yerini dəyişərək mətnə daxil edir, bəzən fikri saxlamaqla ifadə şəklini fərqli formada ortaya qoyur, bəzən isə bayatılarda xalqın özü, toplama zamanı diqqətdən qaçan, yaxud da atalar sözü mahiyyəti daşıyan fikirləri ustalıqla yenidən xalqın özünə təqdim və təbliğ etmiş olur. Bu istiqamətdə də iki janrın qarşılıqlı əlaqəsini – bayatılarda yer alan atalar sözlərini Naxçıvandan toplanmış nümunələr əsasında araşdırılması ehtiyacı ortaya çıxır.

Naxçıvan bölgəsindən toplanmış bayatıların mənə nüvəsində də kifayət qədər atalar sözlərinə rast gəlmək olar. Folklorşünas Vaqif Vəliyevin “ən ali, ən ülvi, ən təmiz hissləri ifadə edən şeir şəkli” [8, s. 3] adlandırdığı bayatılarda biz, doğrudan da, atalar sözlərinin yüz ölçülərək, bir biçilərək verilməsini görürük:

Görünür hürü dağı,
Duman, gəl bürü dağı.
Ölü dağı çəkilər,
Çəkilməz diri dağı [5, s. 312].

Yuxarıda nümunədə biz “Ölü dağı çəkilər, çəkilməz diri dağı” atalar sözünü görə bilirik. “Şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış formalarından biri olub, həyatın bütün sahələrində müşahidə etmək və sınaqdan keçirmək sayəsində yaradılan, şifahi nitqdə və yazılı ədəbiyyatda çox işlədilən, bir və ya bir neçə cümlədən ibarət hikmətli sözlər” [4, s. 19] olan atalar sözlərinin toplanmış variantdan fərqli şəkildə, müəyyən sözlərin yerdəyişməsi, bir hissəsinin verilməsi şəkildə yer aldığı nümunələrə baxaq:

Dərdini de bilənə,
İş başına gələnə.
Açma ürək dəftərin
Hər üzünə gülənə [6, s. 251].

Əziziyəm, dəhnədir,
Arxın başı dəhnədir.
Əsli bədoy olana
Qamçı nədir, dəh nədir [6, s. 254].

Qeyd edək ki, xalqın hər bir atalar sözü ilə “həyata baxışını, təcrübədə qazandığı nəticələri, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərini ifadə edir” [4, s. 19]. Məhz bu mənada yuxarıda vurğuladığımız qəbildən olan atalar sözləri – yəni bayatı daxilində müəyyən dəyişikliklə ifadə olunan atalar sözləri kifayət qədərdir. Yuxarıdakı bayatılarda yer alan “Hər üzünə gülənə sirrini vermə”, “Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz” fikirlərini müşahidə edə bilirik.

Naxçıvandan toplanmış bəzi bayatılar da var ki, həmin bayatılarda atalar sözü birbaşa iştirak etmir. Lakin bayatının gizlədilmiş alt mənasında biz atalar sözünün varlığını duyuruq, mənə qatı bizə bayatı daxilindəki atalar sözünü nişan verir. Bu cür bayatılara isə aşağıdakı bir neçə nümunəni göstərə bilərik ki, həmin bayatılarda dediyimiz kimi atalar sözləri də açıq mənasıyla gizli şəkildə iştirak edir. Nümunələrə baxaq:

Bülbül qurban güllərə,
Qurban şirin dillərə.
Hamı əl-ələ versə,
Yağı neylər ellərə [5, s. 337].

“Güc birlikdədir” [1, s. 119].

Qoyun otlar düzlərdə,
Otlar doyar düzlərdə.
Sən kimi oğlu olan
Ağlar qalar düzlərdə [5, s. 358].

“Oğul bəd övlad olsa, öldürər dərd atanı” [2, s. 518].

Bir məqamı da qeyd edək ki, atalar sözlərinin bitkin məna tutumu xüsusiyyəti bayatıların da bu cəhəti ilə üst-üstə düşür, ona görə də bayatılarda əksini tapan atalar sözləri şeir janrının yüksək poetik axıcılığı içərisində görünməz olur. Müdrik xalq bayatı daxilində demək istədiyi hikmət dolu fikrində bir neçə atalar sözünü daşımağa vadar etmişdir. Aşağıdakı bayatıda da bunu görə bilirik:

Əzizim ötmək olmaz,
Köhləni ötmək olmaz.
Elin atdığı daşı,
Yerdən tərptmək olmaz [6, s. 255].

Bu bayatıda biz “Elin atdığı daş uzaq gedər” [2, s. 307], “El gücü güclü olar” [2, s. 304], “El atanı haqq da atar” [2, s. 301], “El atan daşa güc çatmaz” [2, s. 301], “El atan daşı qalxızmaq olmaz” [2, s. 301] kimi bir çox atalar sözünün mənasını müşahidə edirik.

Bəzi mütəxəssislər nümunə gətirdiyimiz bayatılarda yer alan atalar sözlərini nəzərdə tutaraq atalar sözünün mənacə eyhamlı qrupuna aid edirlər. Diqqətlə təhlil edərkən doğrudan da bu nümunələrdə atalar sözü eyhamlı şəkildə mətndə ifadəsini tapır. Bu cür bayatı nümunələri vasitəsi ilə biz həm də yaradıcı təfəkkürə sahib olan xalqın mənanı məna içində gizlətmə, həmçinin mənanı məna içində bəyan etmə səriştəsini də görmüş oluruq. Naxçıvandan toplanmış bayatı nümunələrində bu cür atalar sözləri olduqca çoxdur. Bu qəbildən olan bir bayatıya diqqət edək:

Bir daş atdım almıya,
Alma yerdə qalmıya.
Allah qızı yaradıb,
Oğlan subay qalmıya [7, s. 429].

“Bir qız bir oğlanındır” [1, s. 59].

Bir çox bayatılarda isə xalqın təcrübəsinin bitkin və dərin mənalı fikir formasında əks olunduğunu, bununla da yeni atalar sözləri nümunələrinin ortaya çıxdığını müşayiət edə bilirik. Təbii ki, bir çox atalar sözləri toplularında, atalar sözlərinin toplanaraq nəşr edildiyi kitablarda biz aşağıda təqdim edəcəyimiz nümunələrə rast gəlmədik. Bu da təbiidir. Xalqımızın zəngin təfəkkürü mütəmadi olaraq qazanılmış təcrübələrin nəticəsi olaraq yeni fikirlərin, yeni folklor nümunələrinin, eləcə də atalar sözlərinin ortaya çıxmasına şərait yaradır və şərtləndirir. Bu mənada da təqdim olunan bayatılardakı dərin mənalı fikirlər də atalar sözləri kimi xalqın zəngin söz xəzinəsinə əlavə edilə bilər. Həmin nümunələrin yer aldığı bayatılar aşağıdakılardır:

Çoban qoyuna gedər,
Baxar boyuna gedər.
Çobanın ağ şişəyi,
Toy ətliyinə gedər [5, s. 333].

Ayda aya baxarlar,
Qızıl üzük taxarlar.

Yarı göyçək olanın
Evini tez yıxarlar [5, s. 346].

Mən aşiq yanar gəzər,
Dərdini sanar gəzər.
Yoxsulluq yaman dərdi,
Dost səndən kənar gəzər [7, s. 317].

Nümunələrdə qarşılaşdığımız “Çobanın ağ şişəyi toy ətliyinə gedər”, “Yarı göyçək olanın evini tez yıxarlar”, “Dost da yoxsuldən uzaq gəzər” fikirlərinin hər biri atalar sözləri qədər müdrik, mənalı, dərin həyat təcrübələrinin ümumiləşmiş nəticəsi kimi qarşımıza çıxır və biz çox rahatlıqla bu misraların məna mahiyyətini gündəlik hadisələrə şərhimiz zamanı istifadə edə bilərik.

Bu bayatları oxuduqca atalar sözləri yerinə işlədə biləcəyimiz misralar boylanən məna mənzərəsi folklorşünaslıq elmi, eləcə də bugünün folklorşünasları qarşısında da bir problemi qabardır. Belə ki, artıq bəzi folklor nümunələrini konkret bir janra aid etməklə onun poetikasını, forma biçimini, məna tutumunu bayatı janrının çərçivəsində məhdudlaşdırmamalıyıq.

Təkcə elə mahiyyətində atalar sözləri ilə yanaşı dura bilən misraları olan bayatı örnəklərini yox, tədqiqatımızın əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, birbaşa atalar sözlərinin var olduğu, atalar sözlərinin müəyyən sözlərinin dəyişikliyə uğradığı, mənasında atalar sözü gizlədilmiş bayatıları da ayrıca qruplaşdırmaq olar. Bu bayatıları biz bayatı-atalar sözü kimi təsnifləməyi daha məqsədəuyğun sayırıq. Düşünürük ki, istər ədəbiyyatşünaslıq, istərsə də folklorşünaslıq elmində janrların qruplaşdırılması zamanı gələcəkdə bu termini də həmin ensiklopedik nəşrlərdə görməyə müvəffəq olacağıq. Qeyd edək ki, bizim təqdim etdiyimiz bayatı-atalar sözləri sadəcə 3 cildlik “Naxçıvan folklor antologiya”sında olan bayatı nümunələri içərisindən seçdiklərimizdir. Bundan əlavə Naxçıvandan toplanmış ayrı-ayrı kitablarda, toplularda da yer alan bayatıları incələsək qeyd etdiyimiz bayatı-atalar sözlərinə rast gələcəyik.

Araşdırmalarımızın təhlili zamanı Naxçıvandan toplanmış bayatılarda atalar sözlərinin işlənmə məqamlarının daha çox olduğunu deyə bilərik. Bu da onu deməyə əsas verir ki, region insanı öz düşüncə və təfəkküründən süzülüb gələn dərin qatlı mənalı özünün ritmik və ahəngdar janrlarında da bol-bol istifadə etməyi bacarmışdır.

Ən əsası isə biz bayatılarda işlədilən atalar sözlərini qruplar üzrə seçəsi olsaq bunları bir neçə şəkildə ayıra bilərik. Belə ki, ilk olaraq bayatılarda bəzi atalar sözləri xalq yaradıcılığında, toplama zamanı informatordan alındığı şəkildə, heç bir dəyişikliyə uğramadan bayatıda öz əksini tapıb.

İkinci olaraq bayatımı oxuyarkən orada atalar sözünü birbaşa görürük, lakin bu atalar sözü inversiyaya uğramış, dəyişdirilmiş şəkildə qarşımıza çıxır.

Üçüncüsü, xalq arasında işlənməmiş atalar sözünün məna tutumunu hifz edən, lakin həmin atalar sözünün özünün bilavasitə iştirak etmədiyi və dilə gətirilmədiyi bayatılar da mövcuddur ki, burada biz atalar sözünü mətnaltı mənada dərk edirik. Yəni burada atalar sözü mətnə gizlədilmiş şəkildə təqdim olunur.

Dördüncü olaraq biz bayatılarda elə misralara, elə fikirlərə rast gəlirik ki, həmin misra bütövlükdə, həmin fikir tam olaraq atalar sözü gücündədir, atalar sözü funksiyasında, atalar sözü məna yükündədir. Lakin toplama zamanı bu nümunələr nə qeydə alınıb, nə də dilə gətirilib. Ola bilsin ki, həmin fikir, məna, misra elə bayatılarda var olduğu üçün atalar sözü

kimi toplama materiallarında yer almayıb, yaxud seçilib atalar sözlərinə əlavə edilməyib.

Folklor janrları arasında janr daxilində digər bir janrın var olması nəinki həcmcə kiçik janrların kölgədə qalmasına səbəb olur, əksinə iki fərqli janrın, bəzən üç, nadir hallarda isə dörd janrın qarşılıqlı vəhdətdə olmaqla daha mənalı və poetik cəhətdən daha diqqətçəkən nümunələri ortaya çıxarır. Bununla da xalqın söz yaddaşının nə qədər zəngin olduğu özünü göstərir. Bu mənada bayatılarda atalar sözlərinin işlədilməsi də həm bayatıların ritmik ahəngdarlığına fərqli bir ovqat əlavə etmiş, həm məna tutumunu zənginləşdirmiş, həm də atalar sözlərinin özünün yaşarlılıq və mühafizə sistemində çevrilmişdir. Nəticədə də atalar sözlərinin bayatılarda istifadəsi söyləyicinin, yaradıcının – xalqın obrazlı, bədii nitqinin zənginliyinə gətirib çıxarmışdır. Bu cür janrların qarşılıqlı tədqiqi zamanı bayatılardakı atalar sözlərini öyrənməklə, həm xalqın dərin məna daşıyan zəngin təfəkkürünü tədqiq etmiş oluruq, həm də ulu əcdadlarımızın söz yaradıcılığının zamanla inkişaf edən (nəsrədən nəzmə, ifadədən ahəngə, monofonluqdan polifonikliyə) mərhələlərini görə bilirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1986, 690 s.
3. Bəydili C. Bütün sözlərdən ulu sözlər // “Atalar sözü” kitabına ön söz. Bakı: Öndər, 2004, 264 s., s. 4-14.
4. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq: ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1998, 240 s.
5. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə., I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
6. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə., II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
7. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə., III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
8. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

Elkhan Mammadov

GENERAL THEORETICAL OVERVIEW OF PROVERBS IN BAYATIS

Proverbs are a collection of ideas that have emerged from the lives and experiences of the people as a result of many years of life, and have a rich meaning in their short text. Proverbs are the genre that we use in our daily lives, even if it is possible to say, the most commonly spoken genre of folk oral literature in our everyday conversations.

It is not surprising that we come across proverbs in many folklore genres. Bayatis are especially distinguished in this sense. So, because the bayati is the most popular genre in terms of sample numbers, we can see that the proverbs are used more and more within this genre.

Considering that regionalism is of great importance in folklore, we must acknowledge that bayatis differ in terms of pronunciation, themes, motives and other qualities by regions. Therefore, it is possible to say with certainty that the Nakhchivan region is one of the main bases of the Azerbaijani folklore.

Based on the above-mentioned issues, we involved the study of proverbs in bayatis collected from Nakhchivan and at that time we saw that there were enough proverbs in those bayatis.

Keywords: *Nakhchivan, folklore, regionalism, bayati, proverbs.*

Эльхан Мамедов

ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПОСЛОВИЦ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В БАЯТЫ

Пословицы – это сборник мыслей, раскрывающих опыт народа, полученный в результате многолетних жизненных событий и содержащий в своем коротком тексте богатый смысл. Среди жанров устной народной литературы, которые мы всегда используем в нашей повседневной жизни, даже можно сказать, самый часто упоминаемый в нашем повседневном разговоре, бытовом стиле жанр – это пословицы.

Неудивительно, что пословицы можно встретить во многих фольклорных жанрах. В этом смысле особенно выделяются баяты. Таким образом, баяты по количеству являются примерными образцами фольклорного жанра, и в этом жанре, как мы видим, пословицы используются больше всего.

Учитывая большое значение регионализма в фольклоре, мы должны признать, что баяты отличаются по региональным признакам, темам, мотивам и другим качествам. Именно поэтому можно с уверенностью сказать, что Нахчыванский регион является одной из основных баз азербайджанской фольклорной среды.

Исходя из вышеизложенных вопросов, мы привлекли к изучению собранные в Нахчыване из баяты пословицы, и заметили, что в этих баяты содержится достаточное количество пословиц.

Ключевые слова: *Нахчыван, фольклор, регионализм, баяты, пословицы.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 07.11.2019

Son variant 22.01.2020